

ПРОБЛЕМИ НАЦІЄТВОРЕННЯ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 323.1 (574) "1991/2016"

Ріаханов Ш. Н.

ПРИМОРДІАЛІЗМ ТА КОНСТРУКТИВІЗМ У ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ РОЗБУДОВИ КАЗАХСТАНСЬКОЇ НАЦІЇ

У цій статті розглянуто основні аспекти політики розбудови казахстанської політичної нації протягом усього періоду незалежності Казахстану в контексті їхнього співвідношення з основними теоретико-методологічними положеннями примордіалізму та конструктивізму як ключових наукових підходів у рамках етнополітології. Автор звертає увагу як на важливість вищезазначених напрямів етнополітологічних досліджень у цілому, так і на рівень застосовності їх до дослідження процесу розбудови нації в сучасному Казахстані.

Ключові слова: розбудова нації, Казахстан, примордіалізм, конструктивізм.

Державна політика у сфері формування національної ідентичності, або ж розбудова нації (англ. *nation-building*) у будь-якому разі характеризується певними засадничими принципами та методологічними підходами, які визначають загальне спрямування та сутність відповідного процесу націєгенезу та/або зміцнення існуючої національної ідентичності [1]. Незважаючи на те, що навряд чи можна обґрунтовано стверджувати, що відповідні державні та політичні інститути, які беруть на себе роль «будівничих нації», свідомо керуються певними теоретичними підходами в сфері досліджень етнічності, все ж очевидним є те, що вищезазначені державно-правові практики можуть бути піддані аналізу та узагальненню в контексті тих або тих етнополітологічних моделей і підходів. Такого роду моделі, таким чином, потенційно можуть дати змогу досліднику визначити важливе та другорядне, загальне та специфічне в контексті тих або тих процесів діяльності органів державної влади в сфері розбудови та регулювання політики національної ідентичності. Саме тому визначення рівня відповідності тих або інших

теоретичних моделей емпіричній практиці держав, що активно залучені у процеси розбудови нації, має особливу актуальність.

У цьому контексті не можна не зупинитися на двох протилежних «полюсах» континууму основних напрямів теорії етнічності, а саме примордіалізму та конструктивізму. Як відомо, «етнічність» загалом можна визначити як регулярне відтворення культурних відмінностей як найважливішого аспекту соціальних взаємодій між суб'єктами, що розглядають один одного як культурно відмінні від суб'єктів, що належать до інших подібних спільнот [2, р. 12]. Саме тому регулювання етнічності є невід'ємною складовою діяльності держави як вищого інституту соціальної інтеграції в сучасних територіалізованих суспільствах. З огляду на це, не можна не звернути увагу на відмінність у трактуваннях походження та сутності феномена етнічності як важливої підстави національної ідентичності у вищезазначених теоретичних моделях як на основну теоретичну проблему цього дослідження. В подальшому, на основі прояснення теоретико-методологічної сутності як примордіалізму,

так і конструктивізму, буде проаналізовано рівень відповідності державної політики у сфері розбудови нації в Республіці Казахстан у контексті відповідності останньої теоретичним постулатам вищезазначених моделей.

При огляді теоретичних підстав трактування примордіалізму та конструктивізму як «полярних» підходів до теорії етнічності [3] необхідно звернути увагу на відповідний доробок провідних дослідників-етнополітологів. Насамперед варто зосередитися на власне трактуванні теоретико-методологічної сутності примордіалізму та конструктивізму як якісно відмінних підходів до явища етнічності та його зв'язку з політичною сферою життя суспільства. Зокрема, велике значення мають праці провідних представників сучасного примордіалізму (Л. Н. Гумільова [4], Ю. В. Бромлея [5], К. Гірца [6], П. Ван ден Берга [7]) та конструктивізму (Б. Андерсона [8], Е. Гелнера [9], Е. Гобсбаума [10], П. Бурдьє [11]). У відповідних роботах викладено засадничі підходи примордіалізму та конструктивізму до розуміння самої сутності етнічності та міжетнічних відносин, їх взаємозв'язку з державою та її інститутами, а також співвідношення між етносом та індивідами, що складають/конструюють останній. Відповідним чином, аналіз вищезазначених наукових розвідок становить необхідну частину розгляду проблеми цього дослідження.

З іншого боку, праці дослідників, які аналізували певні аспекти теоретичних моделей примордіалізму та конструктивізму, зокрема на предмет відповідності їхніх основних передбачень наявним емпіричним спостереженням, заслуговують на увагу як такі, що дають змогу поставити питання про можливість теоретико-практичної верифікації основних постулатів останніх. Наприклад, Ю. В. Мухлінкіна [12] робить наголос на важливості як примордіалізму, так і конструктивізму як методологічних підходів до дослідження етнічної ідентичності, у водночас зазначаючи, що кожен із них має певну «ситуаційність», тому дослідник рекомендує використовувати принцип комплементарності (взаємодоповнюваності) цих та інших підходів до етнополітичних студій. З іншого боку, М. М. Гон у статті, присвяченій дослідженню динаміки етнополітичних конфліктів у Другій Польській республіці (зокрема – на західноукраїнських землях), вказує на негативний бік примордіалізму як уявлення «про споконвічність етнічної належності, яка успадковується й передається нащадкам» [13, с. 191]. Нарешті, В. Ю. Вілков [14] зазначає, спираю-

чись на авторський аналіз основних конструктивістських концепцій у царині етнополітології, що останні є часто достатньо суб'єктивістськими та відображають власні політико-ідеологічні уявлення та вподобання своїх авторів.

Зрештою, якщо говорити про відображення вищевказаної проблематики в сучасній казахстанській етнополітичній науці, то слід передусім згадати відповідну статтю Р. Кадиржанова [15], в якій автор звертає увагу на протистояння між різними групами «культурних антрепренерів», тобто представників тих або тих культурно-політичних елітних чи квазі-елітних груп, що зацікавлені в певному «наверненні» тих референтних груп етнонаціонального характеру, до яких вони апелюють, до відповідного уявлення про етнічність та національну ідентичність. Принагідно Р. Кадиржанов критикує примордіалістів, які, на його думку, розглядають національну ідентичність «сучасного казахів» як таку, що нічим не відрізняється від ідентичності «давнього казахів» [15, с. 88]. Використовуючи концепт «казахізації» як специфічного варіанта політики розбудови нації в сучасному Казахстані, Р. Кадиржанов апелює до вищезгаданої тези про діяльність конкурентних груп «культурних антрепренерів» для прояснення питання про співвідношення між різними етнічними групами всередині Казахстану у плані того, наскільки останні розділяють спільні цінності, виражені у символах, смислах та культурних орієнтирах казахського суспільства [15]. Аналогічним чином Б. Н. Жунусова [16] звертає увагу на важливість етносимволізму, цього разу – мовного, в контексті формування та підтримання єдиної національної ідентичності для сучасної казахстанської нації, проводячи певні паралелі з процесом формування модерної турецької національної ідентичності за президентства М. Кемаля Ататюрка.

Загалом же концепції, що містяться в роботах цих казахських дослідників, відповідають специфічному підходу, відомому як етносимволізм, одним із провідних представників якого на Заході є, зокрема, Е. Сміт [17]. На думку останнього, дослідження процесу розбудови націй та націєгенезу має рівним чином поєднувати увагу до впливу колективних архетипів, притаманних домодерній етнічній ідентичності, та наголос на важливості ролі культурних і державотворчих еліт у плані акумулювання колективної відданості новим етнонаціональним символам [17]. Тому такого роду подвійний підхід до вказаної вище проблематики видається таким, що певним чином «згладжує» крайнощі «чистих» примордіалізму та конструктивізму.

Переходячи власне до теоретико-практичних проявів умовно примордіалістського та умовно конструктивістського підходів до розбудови нації та національної ідентичності в Республіці Казахстан починаючи з 1991 р., необхідно згадати про очевидну роль вищих органів державної влади Казахстану, зокрема – інституту президентства Республіки Казахстан, як активних суб'єктів регулювання процесу націєгенезу від початку незалежного існування казахстанської державності. Як зазначає в цьому контексті Л. Г. Матвєєнкова, наголос на важливості співгромадянства та пріоритету загальнодержавних цінностей у сенсі формування «нової казахстанської громадянськості» був характерною рисою політичного курсу Н. Назарбаєва як мінімум із середини 1990-х років [18, с. 2]. Важливим проявом такого підходу став, зокрема, виступ Н. Назарбаєва на IV сесії Асамблеї народів Казахстану (червень 1997 р.), у якому президент Республіки Казахстан чітко наголосив на тому, що кінцевою метою казахстанської етнонаціональної політики має стати не формування якої-небудь етнічної надспільноти, а саме політичної нації, згуртованої навколо спільних громадянських цінностей [19]. Ще більш «по-конструктивістському» прозвучали слова Н. Назарбаєва на VII сесії Асамблеї народів Казахстану (2000 р.): «Казахстан ми з вами створили, давайте створимо нині казахстанців – патріотів своєї Батьківщини» [20]. У проміжку між цими виступами урядом Казахстану було опубліковано стратегічну програму державного розвитку, відому під назвою Стратегія «Казахстан-2030» (1997 р.), до якої з ініціативи Н. Назарбаєва було внесено тезу про формування єдиних цінностей громадянськості як ключового чинника національної консолідації, заснованої на ідеї рівності всіх етнічних груп і спільнот Республіки Казахстан [21]. Таким чином, офіційний дискурс програми розбудови нації недвозначно зосередив свою увагу на принциповій незавершеності націєгенезу казахстанців, необхідності проведення консолідаційної політики у сфері взаємного сприйняття різних етнічних груп співгромадян та принципової відмови від етноцентричної політики асиміляції національних меншин «титильним» етносом.

Не важко знайти певні спільні риси між такою програмою та соціально-конструктивістським баченням процесу розбудови нації за доби Нового часу. Як зазначав Б. Андерсон, наголос на єдиній моделі «нації громадян» поряд із розвитком єдиних «полів обміну та комунікації» і став тією рисою Нового часу, що зумовила розвиток та зміцнення національної ідентичності,

в тому числі – навіть у таких неоднорідних соціумах, як суспільства Латинської Америки [8]. Так само й Е. Гобсбаум наголошує на важливості процесу соціальної інженерії, здійснюваної модернізаторськими урядами, під час реалізації тієї або іншої програми націєгенезу, яка, зрештою, з його позиції є в будь-якому разі цілеспрямованою та усвідомленою [10]. Подібним чином і Е. Гелнер виділяє чинник культурної влади держави, зокрема, спрямовування останньою освітнього процесу в суспільстві, як такий, що визначає формування національної самоідентифікації її громадян [9].

Сказане може спонукати зробити передчасний висновок, що політика Республіки Казахстан у сфері розбудови нації ґрунтувалася або ж ґрунтується на більш або менш свідомому за своєю конструктивістських уявлень про ключові аспекти та напрями формування національної ідентичності та засадничу сутність останньої. Тим не менше, така точка зору виявиться передчасною, оскільки ситуацію в цьому плані ускладнює одночасне звернення Н. Назарбаєва до тематики етнонаціональних символів і традицій власне казахського етносу та співвідношення останніх із проектом казахстанської політичної нації. Зокрема, книга Н. Назарбаєва «У потоці історії» [22] вирізняється підкресленою увагою до діалектики «природнього» та «керованого» в розвитку націй та етнічних спільнот. У цьому контексті важливим видається такий пасаж: «Нації – це живі організми, керуваність розвитком яких має соціобіологічні і культурні обмеження. Вирощувати нації як гриби не тільки марно, а й неможливо» [22, с. 9]. Відповідна теза може бути з легкістю охарактеризована як примордіалістська, принаймні постільки, оскільки Н. Назарбаєв звертається до тематики певних чинників соціобіологічного та культурного характеру, що розглядаються як такі, що об'єктивним чином детермінують процес націєгенезу. Варто також наголосити, що в тій самій праці Н. Назарбаєв утверджує необхідність «дворівневого» підходу до вирішення проблем формування єдиної казахстанської національної ідентичності [22, с. 180–181]. Конкретно такий підхід передбачав, по-перше, формування «народу Казахстану» як певної політичної спільноти, заснованої на рецепції політичних цінностей суверенної казахстанської державності та ідентифікації долі як кожної етнічної групи, так і окремих індивідів з Республікою Казахстан як сучасною незалежною державою. По-друге, казахський етнос, який хоч і не ототожнювався з казахстанською нацією, але імпліцитно

визначався етнокультурним ядром останньої як «казахської нації», мав бути консолідований за активної участі державної влади в межах певної концепції «національного самовідчуття, самовизначення в духовних координатах», що своєю чергою передбачало акцент на «історичній пам'яті народу, шанування національних геніїв і героїв, повсякденного емоційного відчуття приналежності “своєму” духовному цілому» [22, с. 185, 213]. Отже, фактично передбачалося б поєднання процесу розбудови національної ідентичності казахстанців як політичної нації та аналогічного процесу розбудови ідентичності казахів як етнічної нації, що має існувати в рамках казахстанської політичної нації.

Такий дуалізм лише зовні видається парадоксальним, адже варто згадати лише аналогічні дуалістичні пари «британці/англійці», «росіяни (русские)/росіяни (россияне)», та навіть «німці/прусаки» в Німецькій імперії до Першої світової війни. Принциповою відмінністю в цьому плані є лише те, що Н. Назарбаєв експліцитно визначив та визнав його наявність, на протигагу імпліцитному (а отже, прихованому) існуванню такого роду дуалістичних пар у вищезазначених контекстах. У цьому плані можна знову-таки звернутися до теоретичних аспектів творчості Б. Андерсона, на думку якого в державах Нового часу, що проходили процес націоналізації, неминуче зростала певна розбіжність між прагматичним «офіційним націоналізмом» правлячої еліти та масовим націоналізмом «низів» того етносу, що розглядався як основний етнічний матеріал для розбудови «ядра» відповідної нації [8]. Тому можна припустити, що, намагаючись поєднати концепцію етносимволічного відродження казахського етносу-нації з соціально-конструктивістським підходом до формування політичної нації казахстанців, що органічним чином включала б до себе казахів, але не була тотожною останнім, Н. Назарбаєв намагався передусім поєднати необхідність політики національної єдності з визнанням важливості етносимволічних мотивів для збереження ідентичності казахського етносу. У протилежному разі цілком реальною могла би бути загроза використання певними «культурними антрепренерами» (за висловом Р. Кадиржанова) мотиву ігнорування офіційною владою специфічних проблем казахського етносу з метою етнонаціоналістичної мобілізації останнього проти проекту казахстанської нації.

Зрозумілою в цьому сенсі стає і мовна політика керівництва Республіки Казахстан протягом років незалежності. В той час як Закон Республіки Казахстан «Про мови в Республіці Казахстан» (1997 р.) визначає дуальність казахської мови як державної та російської мови як офіційної поряд із казахською [23], на практиці в багатьох випадках спостерігається збереження високого соціального престижу російської мови порівняно з казахською, що багато в чому визначається соціальною інерцією доби СРСР [16]. Тим не менше, за останні роки помітною стала тенденція до наголосу на необхідності підвищення престижності казахської мови як державної, розширення сфери її застосування в казахстанському суспільстві, а також – систематизації та вдосконалення «лексичного фонду» казахської мови [24]. Такого роду постулати напряму визначено як пріоритетні для органів державної влади Республіки Казахстан у Державній програмі розвитку та функціонування мов у Республіці Казахстан на 2011–2020 рр., затвердженій Указом Президента Республіки Казахстан від 29 червня 2011 р. [24]. Як можна побачити, наголос на важливості розширення сфери застосування казахської мови чітко збігається з відповідними акцентами соціально-конструктивістської моделі дослідження розбудови нації на важливості уніфікації мовної культури та поширення останньої на все населення держави для успішної реалізації процесу націєгенезу [8]. У цьому сенсі видається очевидним, що мовна політика Республіки Казахстан розглядається її правлячою елітою як важливий інструмент процесу розбудови казахстанської політичної нації.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що процес розбудови нації в Республіці Казахстан загалом проходив і проходить відповідно до ключових соціально-конструктивістських уявлень про визначальну роль державної влади як чинника формування та поширення загальнодержавної національної ідентичності, але з одним важливим винятком, а саме із визнанням самоцінності етносимволічної спадщини казахського етносу (етнічної нації). Водночас, наголос на важливості підняття соціального престижу казахської мови цілком відповідає основним соціально-конструктивістським уявленням про засадничу роль єдиної національної мови в процесі націєгенезу, тому ця політика сама по собі не є такою, що виправдовувала б постулати примордіалізму або етно-

символізму. Принаймні однозначним залишається те, що співвідношення між впливом етносимволічного та раціоналізовано-державницького

у процесах націєгенезу в Республіці Казахстан заслуговує на найпильнішу увагу подальших дослідників цієї проблематики.

Список літератури

1. Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe / R. Brubaker. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 206 p.
2. Eriksen T. H. Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives / T. H. Eriksen. – London : Pluto Press, 2002. – 224 p.
3. Тишков В. А. Этнополитология: политические функции этничности : учебник для вузов / В. А. Тишков, Ю. П. Шаббаев. – М. : Изд-во Московского университета, 2011. – 376 с.
4. Гумилев Л. Н. Этнические процессы: два подхода к изучению / Л. Н. Гумилев, К. П. Иванов // Социологические исследования. – 1992. – № 1. – С. 50–57.
5. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
6. Geertz C. The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States / C. Geertz // Old Societies and New States. – Glencoe : Free Press, 1963. – P. 105–117.
7. Van den Berghe P. L. The Ethnic Phenomenon / P. L. Van den Berghe. – New York : Praeger, 1987. – 318 p.
8. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; [пер. с англ. В. Николаева]. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.
9. Геллнер Э. Нации и национализм / Эрнест Геллнер ; [пер. с англ.], ред. и послесл. И. И. Крупника. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.
10. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. / Эрик Хобсбаум ; [пер. с англ. А. А. Васильева]. – СПб. : Алетейя, 1998. – 305 с.
11. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые ; [пер. с фр. С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко ; отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко]. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
12. Мухлынкина Ю. В. Этническая идентичность: сущность, содержание и основные тенденции развития : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Юлия Владимировна Мухлынкина ; [Место защиты: Воен. ун-т, Москва]. – М., 2011. – 190 с.
13. Гон М. М. Етнополітичні суперечності та конфлікти на західноукраїнських землях (1926–1939 рр.) / М. М. Гон // Прикарпатський вісник НТШ. – 2015. – Серія «Етнополітологія». – № 3 (31). – С. 188–197.
14. Вілков В. Ю. Трансформація поняття «нація»: політико-філософська модель реконструкції Юргена Габермаса / В. Ю. Вілков // Політологічний вісник : збірн. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2009. – Вип. 42. – С. 137–148.
15. Кадыржанов Р. Конструктивизм, примордиализм и определение национальной идентичности Казахстана / Р. Кадыржанов // Аль-Фараби. – 2012. – № 4 (40). – С. 86–94.
16. Жунусова Б. Н. Языковая политика и языковые реформы в государственном и национальном строительстве (на примере Казахстана и Турции) / Б. Н. Жунусова // Известия НАН РК. – Серия общественных и гуманитарных наук. – 2015. – № 2. – С. 197–204.
17. Smith A. D. Nationalism and Modernism / A. D. Smith. – London and New York : Routledge, 1998. – 288 p.
18. Роль Первого Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева в формировании казахстанской модели государственного строительства. В помощь кураторам студенческих групп. Сборник 1 / под ред. акад. НАН РК А. М. Газалиева. – Караганда : Изд-во Карагандинского государственного технического университета, 2014. – 115 с.
19. Назарбаев Н. А. Выступление на IV сессии Ассамблеи народа Казахстана / Н. А. Назарбаев // Казахстанская правда. – 1997. – 6 июня.
20. Назарбаев Н. А. Выступление на VII сессии Ассамблеи народа Казахстана / Н. А. Назарбаев // Казахстанская правда. – 2000. – 16 декабря.
21. Назарбаев Н. А. Казахстан – 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана [Электронный ресурс] / Н. А. Назарбаев. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaevanarodu-kazakhstan-oktyabr-1997-g_1343986436. – Заглавие с экрана.
22. Назарбаев Н. А. В потоке истории / Н. А. Назарбаев. – Алматы : Атамұра, 1999. – 296 с.
23. Якушева Ю. В. Национальное законодательство Республики Казахстан в сфере межэтнического взаимодействия в период независимости [Электронный ресурс] / Ю. В. Якушева // «Дискуссия». Политематический журнал научных публикаций. – 2013. – № 7 (37). – Режим доступа: <http://www.journal-discussion.ru/publication.php?id=90>. – Заглавие с экрана.
24. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ortcom.kz/ru/program/program-lingual/text/show>. – Название с экрана.

Sh. Riakhanov

PRIMORDIALISM AND CONSTRUCTIVISM IN THEORY AND PRACTICE OF KAZAKHSTANI NATION-BUILDING

This article purports to highlight the essential issues relevant for analyzing and evaluating the theory and praxis of contemporary nation-building in the Republic of Kazakhstan from 1991 on in view of the latter's correlation with the basic theoretical suppositions of both primordialism and constructivism as highly influential approaches in the field of contemporary ethno-political studies. The author aims to present a cohesive and thorough account of the main theoretical claims presented by both primordialists

and their constructivist opponents with the aim to subsequently find out whether the effective practice of the Kazakhstan authorities in the context of nation-building might verify the former's validity.

Consequently, this article is structured as follows. In the introductory section, a generic perspective on the subject matter is provided, with a specific focus on the role of theoretical models in the process of nation-building. The second section encompasses a brief review of the relevant literature, thus shedding light on the main issues to be confronted in the course of this research. The further discussion reveals the role of the nation-state as a regulator of ethnic and national identities within its territorially determined sovereign space, with properly assessing both strengths and weaknesses of primordialism and constructivism as the main approaches.

The third section refers to methodologies of nation-building in the Republic of Kazakhstan since 1991, which are presented as predicated on pragmatic considerations of national consolidations as well as upon the theoretical formulations developed and presented by President Nursultan Nazarbayev in the course of the latter's policy making activities. In particular, the duality of the Kazakhstan political nation and the Kazakh ethnicity (ethnic nation) is presented as reflecting the complex circumstances under which the Kazakhstan authorities have had to operate in regard of nation-building.

The concluding section provides due remarks as to further directions of the subsequent research on the present research problem.

Keywords: nation-building, Kazakhstan, primordialism, constructivism.

Матеріал надійшов 20.03.2016